Ħarsa ġdida lejn ir-rakkont tal-Ħimjari dwar Malta

Michael Cooperson

It-test tal-Ħimjari hu deskrizzjoni ta' Malta miktub, abbażi ta' rapporti minn għejun eqdem,[1] mill-ġeografu Għarbi l-Ħimjari,[2] li aktarx li miet fis-seklu erbatax.[3] It-test kritiku tax-xogħol tiegħu ġie ppubblikat mill-erudit Libaniż Iħsan Abbas fl-1975.[4] Imbagħad it-test inġieb għall-attenzjoni tar-riċerkaturi fl-istudji Maltin bil-ħidma ta' Joseph Brincat, li ppubblikah fl-1995, flimkien ma' traduzzjoni Ingliża ta' Manwel Mifsud.[5] Godfrey Wettinger ippubblika dan l-aħħar partijiet tar-rakkont maqlubin għall-Ingliż, u l-istess siltiet qalibhom għall-Malti f'verżjoni Maltija illi donnha għadha mhix ippubblikata.[6]

I. Għad li naqbel ma' Wettinger u Anthony Luttrell meta saħqu fuq il-bżonn ta' aktar xogħol dwar il-manuskritti u l-għejun tal-Ħimjari,[7] għandi nistqarr li m'għandix iżjed xi nżid max-xogħol li għamel Brincat fuq din it-tema. Naqbel ukoll ma' Charles Dalli meta jesprimi ċertu dubju rigward il-mod li bih l-istorja ta' Malta sfat mifhuma bħala sensiela ta' konkwisti, a skapitu tal-istudjar tal-iżvilupp fit-tul.[8] Imma peress li ħafna minn dawk li jiktbu fuq ġrajjiet Malta fiż-Żmien Nofsani ilhom u għadhom jiddependu mid-dettalji tar-rakkont tal-Ħimjari, u billi t-traduzzjonijiet tar-rakkont għadhom inisslu xi diżgwid, ta' min jerġa' jiflih b'attenzjoni speċjali lejn il-għeliem lingwistiċi tiegħu. F'dan l-istudju, se nipprova nirrispondi tliet mistoqsijiet li ġew imqajma minn riċerkaturi oħra, fuq bażi ta' ħarsa iktar mill-qrib lejn id-deskrizzjoni ta' Malta bħala test Għarbi taż-Żmien Nofsani.[9]

II. L-ewwel kwestjoni hi dik imqajma minn Charles Dalli dwar il-*madīnah*, jiġifieri l-belt ta' Malta. Fil-bidu tas-silta, il-Ħimjari jiddikjara li f'Malta hemm belt qadima li nbniet qabel il-miġja tal-Misilmin:[10] *wa-fihā madīnatun min bunyāni l-awwali wa kāna yaskunuha r-Rūm* "and in it there is an ancient city, and it was inhabited by the Byzantines".[11] Iktar tard, imma, jiddikjara li l-Misilmin kienu huma li bnew il-*madīnah*: *fa-lamma kāna baʿda l-arbaʿīna wa l-arbaʿimiʾati mina l-hijrati ʿammarahā l-muslimūna wa-banaw madīnataha:* "After the year 440 AH [1048-49 AD] the Muslims peopled it and they built its city". Kif jgħid Dalli, mela, "hemm kontradizzjoni mal-istqarrija tal-bidu, fejn jgħodd il-*madīnah* ta' Malta fost l-eqdem bliet".[12]

Ħalli nipprovaw insolvu din il-kontradizzjoni. Nibdew billi ninnutaw li s-sentenza Għarbija tagħna tqajjem problema ta' grammatika. Fl-Għarbi, meta nużaw xi nom ma' xi aġġettiv f'xi frażi definita, it-tnejn li huma għandhom jieħdu l-artiklu, pereżempju *al-ṭarīq al-ṭawīl* "it-triq twila" jew "it-triq it-twila". Mill-banda l-oħra, meta l-frażi tkun indefinita, m'hemm artiklu mkien, pereżempju *ṭarīq ṭawīl* "(xi) triq twila". Jiġifieri, frażijiet bħal "Triq il-Kbira", b'nom indefinit u aġġettiv definit, huma impossibbli fl-Għarbi (jew fl-Għarbi Klassiku almenu).[13]

Mela kif naqraw il-frażi *bunyānu l-awwali* fejn hemm nom indefinit u aġġettiv definit? Fil-verità m'hemmx mod. Pjuttost għandna naqraw il-frażi mhux bħala nom u aġġettiv, iżda bħala nom u nom, jiġifieri bħala kostrutt: ossija, mhux "l-ewwel bini", iżda "l-bini tal-ewlieni". Jekk nittraduċuha hekk, il-frażi żgur li ma tagħmilx ħafna sens. Ħalli nerġgħu nħarsu mela lejn il-kelma "ewwel". Bl-Għarbi tinkiteb bi tliet ittri konsonantali: *alif wāw lām*. Normalment din il-kelma naqrawha *awwal*. Anki Iḥsān ʿAbbās, l-editur tal-Ħimjari, ivvokalizzaha hekk. Imma l-kelma tista' tinqara mod ieħor: *uwal*. Din hi l-plural ta' *awwal*, jiġifieri "l-ewlenin". Dan il-plural hu forma relattivament rara, imma jintuża f'kuntesti partikolari, fosthom meta jirreferi għal popli antiki. Huwa jintuża pereżempju minn Ibn Khaldūn[14] kif ukoll fit-titlu tal-ktieb tal-istoriku al-Qaramānī (m. 1611): *Kitāb akhbāru l-duwali wa-āthāri l-uwali*, jiġifieri "L-istejjer tad-dinastiji u tar-relikwi tal-antiki".[15]

Allura, fil-kuntest tagħna, hi din il-kelma li tagħtina traduzzjoni li tagħmel sens grammatikali, jiġifieri, "il-bini tal-antiki" jew "dak li nbena mill-antiki". Wieħed jista' jissopponi li dawk l-antiki huma l-Biżantini. Iżda hemm problema oħra: kieku kienet it-tieni parti tas-sentenza (*wa-kāna yaskunuhā r-Rūmu* "u fiha kienu jgħixu l-Biżantini") tirreferi għall-belt, ma kienx ikun hemm "*wa-*" (li tfisser "u"). Nafu dan għax il-klawżola relattiva bl-Għarbi, meta tirreferi

għal xi nom indefinit, bħal *madīnah* f'din is-silta, tiġi espressa bla konġunzjoni. Fi kliem ieħor, kieku kienet it-tifsira "fiha hemm belt mibnija mill-antiki fejn kienu jgħixu l-Biżantini", il-frażi kienet tkun *fihā madīnatun min bunyāni l-uwali kāna yaskunuha r-Rūm,* bla *wa-* qabel *kāna*. Imma s-sentenza tagħna fiha *wa-*. U għalhekk m'hemmx għażla: il-klawżola relattiva tirreferi mhux għall-belt iżda għal dak li ġie qabel, ċoè, Malta stess: "fiha (= Malta) hemm belt mibnija mill-antiki, u fiha (= Malta) wkoll kienu jgħixu l-Biżantini". Hekk allura l-kwistjoni għadha hemm: min huma dawk l-antiki li bnew xi belt hawn Malta?

Kif rajna, is-sentenza tal-Ħimjari tagħti l-impressjoni li dawk l-antiki huma xi nies oħra barra mill-Biżantini. Dażgur li l-Ħimjari ma setax ikun jaf li r-Rumani, il-Feniċi, u l-Kartaġiniżi bnew kolonji f'Malta. Minkejja dan, hu possibbli li kienu waslulu xi rapporti fuq l-eżistenza ta' rovini antiki fuq is-sit tal-Imdina. Peress li l-Imdina reġgħet ġiet mibnija mill-Misilmin u, wara ħafna tibdil waqt iż-Żmien Nofsani, darba oħra mill-Kavallieri, ma fadalx ħjiel dirett tal-għamla tal-belt li kienet teżisti qabel il-miġja tal-Misilmin (apparti r-rovini Rumani ta' barra l-Imdina). Imma hemm xhieda letterarja tal-eżistenza ta' bini fuq is-sit, u hemm ukoll evidenza li l-*madīnah* Misilma nbniet direttament fuq il-belt Feniko-Rumana.[16] Għalhekk m'għandniex niddubitaw li l-Ħimjari meta semma "l-belt mibnija mill-antiki" seta' kellu f'moħħu s-sostrat ta' qabel il-Misilmin. Hu x'inhu l-każ, dik il-parti tat-traduzzjoni ta' Mifsud għadha bażikament korretta: "*and in it there is an ancient city*". Imma dik il-belt antika setgħet ma kinitx l-Imdina li l-Ħimjari jsemmi iktar tard, iżda belt oħra eqdem minnha. Hekk almenu tindika l-grammatika tas-sentenza fit-test.

III. Wara li jiddeskrivi l-gżira ta' Malta, il-Ħimjari jitkellem dwar il-konkwista Musulmana tas-seklu disgħa. Kif jgħidilna Charles Dalli, "il-Musulmani rnexxielhom jaħtfu l-fortizza ta' Malta u jieħdu l-mexxej tagħha ... priġunier. Il-fortizza nqerdet, u saret ħerba sħiħa: serq u sakkeġġar".[17] Is-silta li tinteressana ttraduċieha Mifsud kif ġej: "[*The invaders*] *demolished its fortress, and they looted, and desecrated* (SBW?) *whatever they could not carry*".[18] Il-verżjoni Maltija ta' Wettinger hi kemxejn differenti: "[Q]erdu l-fortizza ta' Malta, u ħadu u serqu kulma ġie għal idejhom u li setgħu jieħdu magħhom".[19]

Nixtieq nirringrazzja lil Mifsud talli żied dak il-punt ta' domanda mal-kelma SBW biex jiġbed l-attenzjoni lejn din il-parti tas-sentenza. Ħalli naraw x'inhi l-problema. Is-sentenza fl-Għarbi hi *wa-SBW mā ʿajazū ʿan ḥamlihi* "u SBW dak li ma setgħux iġorru". L-ittri SBW jindikaw verb fil-plural fit-tielet

persuna kkonjugat fil-passat. Imma l-kelma tista' tinqara b'żewġ modi: *sabaw* (għerq: *s b w*) "jassru (= għamlu lil xi ħadd ilsir)" jew inkella *sabbū* (għerq: *s b b*): "seħtu". Jekk inpoġġu kull verb minn dawn lura fis-sentenza, ikollna żewġ għażliet:

wa-sabaw mā ʿajazū ʿan ḥamlihi	"u jassru dak li ma setgħux iġorru"
wa-sabbū mā ʿajazū ʿan ḥamlihi	"u seħtu dak li ma setgħux iġorru"

Fit-traduzzjoni tiegħu, Mifsud għażel it-tieni, u dan għal raġuni tajba ħafna. Fl-istess rapport, il-Ħimjari jirrakkonta li l-Misilmin waqqgħu l-knejjes ta' Malta u ħadu l-ġebel lura Tuneż biex jużawh għall-bini. Għaldaqstant mhux diffiċli nissopponu li l-Misilmin, wara li mlew ix-xwieni tagħhom bil-ġebel, ma kienx baqgħalhom iktar post biex iġorru ġebel ieħor u għalhekk ipprofanaw dawk il-knejjes li kienu baqgħu sħaħ.

Iżda din l-interpretazzjoni tqajjem problema semantika. Il-verb *sabb* ifisser "seħet", jiġifieri li tattakka lil *xi ħadd*, mhux lil xi ħaġa, u *verbalment* biss.[20] B'hekk ma jintużax biex ifisser "jipprofana" ħlief meta tinsulta jew tinsolenta lill-Profeta. Mifsud qisu ħass li kienet qed tiġri xi ħaġa stramba u għalhekk żied il-punt ta' domanda. Ħalli mela nipprova flok il-verb *sabb* il-verb *sabā*:

wa-sabaw mā ʿajazū ʿan ḥamlihi	"u jassru dak li ma setgħux iġorru"

Din is-sentenza xi tfisser? Biex nifhmuha, ikollna nerġgħu naħsbu dwar ir-relazzjoni temporali li hemm bejn iż-żewġ partijiet tas-sentenza. Meta naqrawha kif inhi, forsi nimmaġinaw li l-Misilmin sabu ruħhom ma jistgħux iġorru lil xi nies u mbagħad għamluhom ilsiera. Bla dubju, dan ma jagħmilx sens. Imma ħalli naqilbuha bil-kontra: jiġifieri l-Misilmin jassru lil xi nies, imbagħad indunaw li ma kienx baqa' post għalihom fix-xwieni. U b'hekk it-traduzzjoni ssir kif ġej:

wa-sabaw mā ʿajazū ʿan ḥamlihi	"u jassru *iktar milli* setgħu jġorru"

Jekk il-Misilmin ma setgħux iġorru l-abitanti kollha, xi wħud minn dawn bilfors baqgħu lura. Mid-dehra, mela, Malta setgħet ma tħallietx kompletament diżabitata wara l-attakk Musulman. Ftit iktar tard imma, il-Ħimjari jesprimi ruħu b'mod ċar meta jgħidilna li Malta, wara l-attakk Mislem, baqgħet ħerba bla popolazzjoni (*fa-baqiyat baʿda dhālika jazīratu Māliṭah kharibatan ghayra āhilah*).[21] Minkejja dan, ma nistgħux neskludu l-possibilità li ċerti abitanti tal-gżejjer skansaw il-jasar, għal ftit ħin almenu.

IV. Kien x'kien il-każ, jidher li Malta reġgħet ġiet popolata qabel ir-ritorn tal-Misilmin fin-nofs tas-seklu ħdax, bħalma tindika l-arkeoloġija.[22] Is-sorsi sekondarji jaqblu li, f'dak iż-żmien, Malta kienet abitata minn komunità li kienet tikkonsisti minn sidien Misilmin u skjavi[23] ta' nisel mhux magħruf. Fl-1048 jew l-1049, din il-komunità sabet ruħha assedjata mill-Griegi. Dalli jiddeskrivi l-assedju kif ġej:

> Il-Musulmani nġabru u raw li l-għadd ta' lsiera [= skjavi] tagħhom kien jisboq dak tagħhom. Għaldaqstant daru fuq l-ilsiera tagħhom, u ħeġġewhom biex jaqbdu l-armi u jiġġieldu spalla ma' spalla magħhom. Jekk tirbħu, tkunu ħielsa, u dak li hu tagħna jkun tagħkom; jekk toqogħdu lura, aħna ninqatlu, u intom ukoll. Hekk għamlu: ingħaqdu, u flimkien, bħallikieku raġel wieħed, irnexxielhom iħarbtu lir-Rum għalkollox, u joqtlu ħafna minnhom.[24]

Ir-riċerkaturi li ħadmu fuq dan l-episodju ilhom jiddibattu dwar min kienu dawn l-iskjavi.[25] Din id-diskussjoni ilha għaddejja u ddur madwar il-kondizzjonijiet tal-ftehim milħuq bejnhom u s-sidien. Ħa nikkwota t-traduzzjoni ta' din il-parti tat-test ta' Mifsud fejn insibu l-proposta tas-sidien:

> *If you* [= l-iskjavi] *are loyal to us in our struggle against our enemy, and you go as far as we go, and end up where we do, you will be free men, we shall raise you to our level and we shall give you our daughters in marriage, and we shall make you partners in our riches, but if you hesitate and abandon us, your fate will be the same captivity and bondage which will be ours, nay, you will fare even worse because with us one may be redeemed by a dear friend or freed by his ally or saved by the support of his community.*[26]

F'artiklu miktub lejn tmiem is-seklu dsatax, Mayr joffri interpretazzjoni ta' din is-silta li għadha konvinċenti. Hu u janalizza l-verżjoni parallela tal-Qażwini jgħid:

> Mid-dehra, il-punt prinċipali ta' dan ir-rapport, ossija, li l-popolazzjoni sħiħa ta' Malta, sidien u skjavi inklużi, ingħaqdet kontra l-għadu Nisrani, u b'hekk irnexxielha tilħaq ugwaljanza soċjali, twassalna sabiex nissopponu li f'dak iż-żmien l-abitanti tal-gżira ta' Malta kienu kollha Misilmin.[27]

Fl-1975, T.S. Brown aċċetta l-konklużjoni ta' Mayr, u żied li "*the Byzantine invaders would not have shown such violent hostility to all the inhabitants, if*

a substantial portion of them had been Christian".[28] Din il-konklużjoni ġiet aċċettata minn Wettinger, li nnota wkoll li, kieku kienu Nsara, l-iskjavi ma kellhomx għalfejn jibżgħu milli jinħatfu mill-Griegi.[29] U fl-1992, Luttrell osserva li, kieku kienu Nsara, l-iskjavi kien messhom isiru Misilmin biex jinħelsu u jiżżewġu nisa Misilmin. Imma, bħalma josserva hu stess, fit-test tal-Ħimjari m'hemm l-ebda indikazzjoni li ġew mitluba sabiex jikkonvertu.[30] Għal dawn ir-raġunijiet, naqbel għalkollox mal-ġudizzju ta' Wettinger meta jgħid li "l-patt jew ftehim ta' madwar is-sena 1050 ma kienx patt bejn Misilmin u Nsara iżda bejn Misilmin ħurra [= liberi] u Misilmin ħorox *għabida*" [sc. *għabid* jew ʿ*abīd*, skjavi].[31]

Kif innota Brincat, il-Ħimjari, peress li ma jirreferix għall-iskjavi bħala Misilmin, jimplika li kienu xi ħaġa oħra.[32] Imma Brincat qisu kellu l-impressjoni mill-għejun li kkonsulta magħhom, li l-jasar ta' Misilmin minn Misilmin oħra kien fenomenu relattivament rari fis-soċjetajiet Iżlamiċi. Hu veru illi Mislem ma kienx jista' jjassar lil Mislem ieħor. Nammetti wkoll li kien impossibbli għal Għarbi, kienet x'kienet ir-reliġjon tiegħu, li jsir ilsir ta' Mislem. Imma lsir Nisrani, ilsir Lhudi, ilsir Maġusi, jew ilsir pagan ma kienx jista' jinħeles billi jadotta l-Iżlam. Kieku l-iskjavi setgħu jinħelsu b'dan il-mod, bla dubju li l-jasar bħala istituzzjoni kien jispiċċa wara ġenerazzjoni waħda. Fil-verità, il-jasar seta' jkompli jeżisti permezz tal-kummerċ tal-iskjavi. Nistgħu naraw dan b'mod ċar mill-għejun Għarab, li huma mimlija b'referenzi għal Misilmin li kienu skjavi ta' Misilmin oħra.[33] Fil-każ ta' Malta, nistgħu neħduha li l-iskjavi inkwestjoni, jew ħafna minnhom, kienu Misilmin, anke jekk dawn kienu ta' klassi ibaxx. Fil-każ tal-Ħimjari, mela, ta' min wieħed jibda jaħseb li *muslimūn* donnha tfisser dawk li kellhom id-dritt li jiddeċiedu kif kellhom jaġixxu fil-konfront tal-attakk Grieg. Ta' min jinnota li hu wkoll possibbli li l-ilsiera setgħu kienu jħaddnu reliġjonijiet differenti, bħalma ser naraw minn hawn u ftit ieħor.

Imma l-iskjavi minn fejn ġew? Jista' jkun li kienu mill-Afrika. Il-Ħimjari jiddeskrivihom bħala *għabīd*, u l-*għabid*, bħalma osserva Wettinger, "*were normally understood to be black mercenaries*".[34] Din l-ipoteżi tidher li tissaħħaħ bl-eżistenza ta' ċerti ismijiet ta' postijiet f'Malta. Fost dawn hemm Tal-Wasif, jew Usif, u Ġebla tal-Usif, li skont Wettinger jirreferu għal skjavi Afrikani, abbażi tal-kelma *waṣīf*, li tfisser, skont l-għejun li kkonsulta, "qaddej, qaddejja", jew inkella "iswed, skjav iswed".[35] Imma l-kelma *waṣīf*, kif ġiet definita fid-dizzjunarji Għarab, tfisser "ġuvni" u "qaddej", bla referenza għall-kulur tal-ġilda.[36] Jien ma niċħadx li l-kelma kapaċi tirreferi għal Afrikani

f'kuntesti partikolari. Imma bħala evidenza tal-preżenza ta' skjavi Afrikani f'Malta, ma tistax titqies bħala xhieda definittiva. Barra minn hekk, bħalma osserva Wettinger stess, jekk nissopponu li kien hemm għadd sostanzjali ta' skjavi Afrikani, "*that interpretation would involve having to account for the eventual complete disappearance of a sizeable Negro population*".[37]

Jekk l-*għabid* ma kinux Afrikani, x'kienu mela? Skont Wettinger, "seta' ġara li xi wħud kienu ta' razza bajda li kienu magħrufa bħala Slavi".[38] B'xorti tajba inzerta li hemm xhieda li mhux biss tappoġġa l-ipoteżi ta' Wettinger iżda jagħtina għalfejn nissopponu li għadd sostanzjali tal-ilsiera, jekk mhux kollha, setgħu kienu Slavi. Din ix-xhieda tiġi mill-Bakri (m. 1094), awtur tal-Andalus li tana deskrizzjoni oħra ta' Malta li hi eqdem iżda iqsar minn dik tal-Ħimjari. Imma dak li jinteressana mhuwiex ir-rapport tiegħu dwar Malta, iżda dak li għandu xi jgħid dwar il-belt Marokkina ta' Nakūr. Nakūr hi belt antika li kienet tinsab viċin ta' fejn hemm il-belt moderna ta' Ḥusaymah fin-nofs tal-kosta Mediterranja tal-Marokk. Fir-rapport tiegħu, il-Bakri jirrakkonta l-istorja tas-slaten ta' Nakūr, fosthom ċertu Saʿīd ibn Ṣāliḥ, li nħatar bħala sultan fis-sena 864. Ir-rapport tal-Bakri jkompli kif ġej:

> Wara li Saʿīd ikkonsolida l-ħakma tiegħu, l-iskjavi Slavi (*al-ʿabīd al-ṣaqālibah*) tad-dinastija, resqu lejh u talbuh il-ħelsien. Hu weġibhom: "Intom is-suldati tagħna u l-iskjavi (*ʿabīd*) tagħna, donnkom irġiel ħielsa, ladarba ma tiġux imqassma bħala proprjetà meta s-sidien tagħkom imutu. Mela għalfejn qegħdin titolbu l-ħelsien?" Madanakollu, huma komplew jinsistu, iżda hu baqa' jirrifjuta t-talba tagħhom, sakemm daru kontrih u insultawh. Imbagħad ħatru lil ħuh ʿUbayd Allāh u lil zijuh al-Riḍā mlaqqam Abū ʿAlī [bħala mexxejja] u mmarċjaw magħhom lejn il-palazz. Imma Saʿīd, bil-għajnuna tal-ewnuki u n-nisa, iġġildilhom minn fuq il-palazz sakemm huma rtiraw. Imbagħad il-popolin qabeż fuqhom u saqu bihom sa raħal magħruf bħala "r-raħal tal-Islavi" (*qaryat al-ṣaqālibah*) li kien jinsab fuq il-belt. [L-Islavi] ffortifikaw ir-raħal u baqgħu hemm għal sebat ijiem sakemm Saʿīd ġabar armata u ħabat għalihom u, wara li ġġildilhom b'qilla, irnexxielu jegħlibhom.[39]

Abbażi ta' din is-silta nistgħu niġbdu l-konklużjoni li l-kelma *għabid* mhux bilfors tfisser "Afrikani". Fil-każ ta' Nakūr, l-iskjavi inkwestjoni kienu Slavi. Jekk nissopponu li l-iskjavi Maltin kienu Slavi wkoll, inkunu solvejna l-problema li qajjem Wettinger, li hija "*to account for the eventual complete disappearance of a sizeable Negro population*". Jiġifieri jekk l-iskjavi Maltin

kienu Slavi bħal dawk ta' Nakur, m'għandniex għalfejn nispjegaw fejn marret il-popolazzjoni Afrikana. Ta' min jinnota wkoll li l-*għabid* ta' Nakūr, kienu min kienu, ipprovaw huma wkoll jagħmlu patt mas-sidien tagħhom biex jinħelsu mill-jasar, bħalma għamlu l-*għabid* ta' Malta: ġrajja li għandna nieħdu bħala twettiq ta' dak li jgħidilna l-Ħimjari.

Iżda fil-verità, għandna traċċa ta' preżenza Slava f'Malta? Skont Wettinger, il-preżenza ta' "*Saqaliba or Slav or other white slaves*" hija dokumentata f'ċerti ismijiet Maltin, fosthom Ta' Skorba, isem post qrib iż-Żebbiegħ u sit ta' tempji Neolitiċi.[40] Dan l-isem bid-djalett tal-Imġarr jitlissen "l-Isqorba" jew "l-Isqolba", forma li tikxef l-isem oriġinali: *taṣ-Ṣaqālibah*, jiġifieri "tal-Islavi". Kemm fi Sqallija kif ukoll f'Tuneż insibu l-istess isem f'forom kemxejn differenti.[41] Mid-dehra mela, xi postijiet fit-tliet pajjiżi ġew mgħammrin minn gruppi ta' Slavi, bħalma seħħ fil-Marokk, fejn għadna kif rajna *qaryat al-ṣaqālibah* "ir-raħal tal-Islavi".

Fl-istess ħin ta' min jisħaq li l-kelma *ṣaqālibah* ma tfissirx bilfors "l-Islavi" ta' żminijietna. It-termini etniċi użati fiż-Żmien Nofsani ħafna drabi ma tantx għandhom x'jaqsmu ma' tal-lum.[42] Bl-istess mod, il-kelma *ṣaqālibah* mhijiex sinonimu mal-kelma "Slavi". U fil-verità din tiġi spjegata fl-*Enċiklopedija tal-Iżlam* bħala "*the designation in mediaeval Islamic sources for the Slavs and other fair-haired, ruddy-complexioned peoples of Northern Europe*". It-terminu ġie applikat għal popli diversi, fosthom pereżempju l-Ġermaniżi, minbarra dawk il-popli li aħna nikkunsidrawhom bħala propjament Slavi. Jekk nanalizzaw l-applikazzjonijiet diversi tal-isem, niskopru li hemm għadd ta' elementi komuni, fosthom il-karnaġġjon ċara, ix-xagħar aħmar, l-irbit mat-Tramuntana, l-għajxien fi klima kiesħa u l-herra fil-ġlied.[43] Hu veru wkoll li ħafna minn dawn l-Islavi mjassra mill-Misilmin kienu ewnuki, jiġifieri kastrati. Imma l-*għabid* ta' Malta (kinux Slavi jew le) ovvjament ma kinux hekk għax rajna li s-sidien offrewlhom id-dritt li jiżżewġu nisa Misilmin. Fl-istess ħin, ta' min jinnota li, jekk l-iskjavi Maltin kienu ta' nisel Ewropew imħallat, hu possibbli wkoll li fosthom kien hemm Insara jew pagani. Sakemm kien hemm fosthom maġġoranza ta' Misilmin, il-ġrajjiet li jirrakkonta l-Ħimjari setgħu seħħu kif jgħid hu.

Apparti mill-identità tal-iskjavi Maltin, l-episodju tal-Bakri jfakkarna f'possibbiltà oħra mqajma minn Wettinger, ossija li kien hemm, minbarra l-ħakkiema u l-iskjavi, xi t-tielet grupp ta' abitanti: raħħala u bdiewa.[44] Diġà rajna li l-Bakri jgħid, meta jitkellem dwar Nakūr, li kien hemm grupp imsejjaħ "il-popolin" (*al-ʿāmmah*), li ma nafu fuqhom xejn għajr li kienu la sidien u

lanqas suldati. U vera: bla bdiewa, is-sidien u s-suldati minn fejn ikollhom x'jieklu? Jekk kien hemm popolazzjoni komparabbli f'Malta (bħalma jindikaw l-ismijiet qodma ta' ħafna postijiet Maltin) m'hemmx dubju li kienu Misilmin, bħall-"popolin" ta' Nakūr. U jekk dan il-grupp kien jikkonsisti minn bdiewa, jista' jagħti l-każ li dawn ma kinux se jiġu inklużi mal-erba' mitt Mislem li jsemmi l-Ħimjari, għax ma kinux suldati. Peress li ma kien ikollhom l-ebda rwol fid-difiża ta' Malta waqt l-attakk mill-Griegi, ma kellhomx għalfejn jidhru fir-rakkont. U b'hekk naraw li aħna m'għandniex għalfejn infittxu l-oriġni tal-poplu Malti, lanqas tal-lingwa Maltija, esklużivament mal-*għabid*, li x'aktarx tilfu l-ilsna tagħhom biex jaddottaw l-Għarbi bħala *lingua franca*. M'hemmx għalfejn, għax Malta kienet mgħammra waqt l-attakk minn diversi gruppi ta' abitanti, fosthom "sidien" u "bdiewa". Kien biss il-ħsieb li l-*għabid* setgħu kienu Nsara li wassal lir-riċerkaturi biex jiffokaw fuqhom a skapitu tal-abitanti l-oħrajn ta' Malta, avolja, bla dubju, dawn l-oħrajn kienu fil-maġġoranza.

V. Ħalli nikkonkludu billi nirrispondu fil-qosor għad-domandi li ġew imqajma minn Wettinger u Dalli f'artiklu ppubblikat fit-*Times of Malta*[45] wara li qrajt l-abbozz ewlieni ta' dan l-istudju dakinhar tat-taħdita tal-Akkademja. Wettinger, huwa u jirreferi għall-poeżija Griega ppubblikata dan l-aħħar[46] fejn insibu "passaġġ ta' 28 vers li jiddeskrivi, kif hu maħsub, dak li ġara f'Għawdex jekk mhux f'Malta fis-sena 1127",[47] meta seħħet invażjoni Normanna mmexxija mill-Konti Ruġġieru, jgħid li l-ipoteżi Slava tqajjem "*the problem of explaining the innumerable blacks that were wiped out by Roger II in 1127*". Forsi hemm xi żball, għax il-vers inkwestjoni jgħid li għadd kbir ta' Etjopi[48] tkeċċew mill-gżira, mhux li nqatlu.[49] Imma d-domanda għadha hemm: jekk l-*għabid* kienu Slavi u mhux Afrikani, minn fejn ġew l-Etjopi? Irridu niftakru li kienu diġà għaddew kważi tmenin sena mill-ġrajjiet tal-1048, meta l-*għabid* wettqu l-patt ma' sidienhom. Matul dawn it-tmenin sena, l-*għabid*, kienu min kienu, kienu ilhom li għolew u laħqu l-istatus ta' sidien. U matul dawn it-tmenin sena wkoll, il-ħakkiema ta' Malta setgħu kienu importaw skjavi Afrikani kemm felħu. Għaldaqstant il-poeżija, barra mill-fatt li jsemmi Wettinger stess, li hi poeżija u mhix dokument,[50] u barra mill-problemi li jinsabu kemm fit-test kif ukoll fit-traduzzjoni,[51] m'għandniex nikkonsidrawha favur jew kontra "l-ipoteżi Slava".

Min-naħa tiegħu, Charles Dalli jikkummenta fl-istess artiklu tat-*Times* li m'hemm l-ebda indikazzjoni indipendenti li l-*għabid* Maltin kien hemm fosthom *ṣaqālibah*, u lanqas li l-*għabid* kollha kienu minn dawn. Barra minn hekk, "*the theory as reported claims that al-Himyari was writing* għabid *while*

really referring to saqaliba" imma "*this reading does not seem to consider the fact that al-Himyari does employ the word* saqaliba *to mean* saqaliba *elsewhere in the same work*".[52]

F'dan kollu, Dalli għandu raġun. Ninnutaw imma li, kif rajna fil-Bakri, hu possibbli li awtur juża l-kelma *għabid* biex jirreferi għall-istess grupp ta' nies li rrefera għalihom iktar kmieni bħala *ṣaqālibah*. Dan għax il-kelma *ṣaqālibah* hi tikketta etnika waqt li l-kelma *għabid* hi tista' tgħid tikketta professjonali. B'hekk iż-żewġ kelmiet jistgħu jintużaw (bħal "turisti" u "Ingliżi") weħidhom jew flimkien biex jirreferu għall-istess grupp ta' nies. Barra minn hekk, il-Ħimjari kellu jirrispetta l-forma verbali tal-għejun li kkonsulta. Jekk l-għajn tiegħu ma kinitx taf, jew ma kienx jimportaha, l-identità etnika tal-ilsiera, u semmiethom *għabid*, il-Ħimjari (bin-nuqqas li kellu ta' tagħrif ieħor) bilfors kellu jsemmihom *għabid* ukoll.

M'iniex nistenna li b'dawn il-ħsibijiet inkun weġibt b'mod sodisfaċenti għall-punti ferm tajbin imqajma minn Wettinger u Dalli. Imma "l-ipoteżi Slava" għandha titqies bħala punt sekondarju. Fil-fehma tiegħi, l-aqwa ħaġa hi li r-rakkont tal-Bakri, meta jirreferi għall-"popolin", jagħtina għalfejn nissopponu li l-Ħimjari, meta qal li l-popolazzjoni ta' Malta fis-seklu ħdax kienet tikkonsisti minn "Misilmin" u "skjavi", kien qed jeskludi lir-raħħala u l-bdiewa, li avolja li kienu huma wkoll Misilmin, ma kinux ser jieħdu sehem fil-ġlied kontra l-Biżantini. Fi kliem ieħor, l-abitanti ta' Malta fis-seklu ħdax setgħu kienu iktar fl-għadd u fil-varjetà milli jidher mir-rakkont tal-Ħimjari.

Nixxi ħajr lill-Akkademja tal-Malti u lis-Sinjuri Olvin Vella, Christine Scicluna, Godfrey Wettinger, William Thierens, David Mallia, u Kim Dalli, u lil kull min ikkummenta wara t-taħdita tal-Akkademja tal-Malti li saret f'Dar l-Ewropa, nhar il-15 ta' Mejju 2014. Ir-responsabbiltà tal-iżbalji, kemm fl-interpretazzjoni kif ukoll fl-espressjoni, hija tiegħi biss.

APPENDIĊI

I. It-test Għarbi tar-rakkont tal-Bakri dwar l-Islavi ta' Nakūr

Bakrī, *Masālik*, 768; idem, *Description*, 93-94.

فلما توطد له الأمر واستوسق دخل عليه عبيدهم الصقالبة فسألوه العتق فقال لهم أنتم جندنا
وعبيدنا وأنتم كالأحرار لا تدخلون في المواريث ولا تجري عليكم المقاسم فما طلبكم للعتق
فألحَوا عليه في ذلك فأبى فناله منهم جفاء وغلظة فقدّموا أخاه عبيد الله وعمّه المكنّى بأبي علي
وزحفوا بهما إلى القصر فحاربهم سعيد من أعلى القصر بالفتيان والنساء حتى انهزموا وقامت
عليهم العامّة فأخرجوهم إلى قرية فوق المدينة تعرف بقرية الصقالبة فتحصّنوا بها سبعة أيام
وحشر سعيد وخرج إليهم وظفر بهم بعد حرب شديدة

II. IT-TRADUZZJONI FRANĊIŻA TA' DE SLANE

Bakrī, *Description*, 187-88.

[Saîd] se fut à peine établi dans le gouvernement, que les Esclavons appartenant à sa famille par droit d'achat vinrent lui demander leur affranchissement. Il leur répondit en ces termes : « Vous êtes notre milice et nos serviteurs ; vous êtes tout à fait comme des hommes libres puisqu'on ne vous compte pas au nombre des choses qui se transmettent par héritage et que vous applique pas la loi qui règle le partage des successions. Pourquoi donc voulez-vous être affranchis? » Malgré ses observations, ils persistèrent dans leur demande et, sur son refus de les satisfaire, ils lui adressèrent des injures grossières et prirent pour chef son frère Obeid Allah et son oncle Abou Ali er-Rida. Attaqués par les révoltés jusque dans son palais; Saîd, qui n'était soutenu que par ses pages et par les femmes de sa famille, les combattit du haut du château et les força à la retraite. Expulsés de la ville par la populace, les insurgés allèrent se poster à CARIA-T-ES-SACALEBA, « village des esclavons », bourg situé au dessus de Nokour. Ils s'y tinrent retranchés pendant sept jours, quand Saîd, ayant enfin réuni quelques troupes, sortit pour les attaquer. A la suite d'un combat acharné il vanquit les mutins.

Noti

1 Ara M. Talbi, *L'émirat aghlabide 184-296 (800-809): Histoire politique* (Librairie d'Amérique et d'Orient, 1966) 475-76, u M. Redjala, "L'archipel maltais dans la littérature historico-géographique d'expression arabe à l'époque médiévale", *Actes du Premier Congrès d'Études des cultures mediterrannées d'influence arabo-berbère* (Algiers: SNED, 1973) 203-208, flimkien mal-kummenti ta' T.S. Brown, "Byzantine Malta: A discussion of the sources". F' *Medieval Malta: Studies on Malta before the Knights*. Maħruġ minn Anthony T. Luttrell (London: British School at Rome, 1975) 82-86; u dwar ir-rabtiet bejn l-għejun Għarab differenti ara wkoll Joseph M. Brincat, *Malta 870-1054. Al-Himyarī's Account and its Linguistic Implications* (Valletta: Said International, 1995) 34-41. L-istudju preżenti jikkonċentra fuq il-Ħimjari għax ir-rakkont tiegħu hu l-iktar wieħed li jinfirex fit-tul.

2 Ladarba l-artiklu Għarbi jsegwi prattikament l-istess regoli fonetiċi tal-artiklu Malti, ħa nittratta l-isem tal-Ħimjari daqslikieku kien isem Malti, billi hu ħafna iktar faċli niktbu u ngħidu, pereżempju, "tal-Ħimjari" flok "ta' al-Ħimjari".

3 Ara Brincat, *Malta* 33-34.

4 Al-Ḥimyarī, *Al-Rawḍ al-miʿṭār fī khabar al-aqṭār*. Maħruġ minn Iḥsān ʿAbbās (Beirut: Maktabat Lubnān, 1975) 520.

5 Brincat, *Malta*.

6 Wettinger, "Malta fl-Eqqel taż-Żmien Nofsani" (manuskritt) u "Malta in the High Middle Ages", *Melita Historica* 15 (2011) 367-90. Nirringrazzja lil Wettinger talli għoġbu jagħtini kopji ta' dawn iż-żewġ artikli. It-traduzzjoni ta' waħda mis-siltiet Għarab (dik ta' Ibn Ħawqal) hi attribwita lil "Adel Bishtawi, a prominent Palestinian writer" ("Malta in the High Middle Ages" 370) imma l-kumplament jidher mingħajr attribuzzjoni.

7 Wettinger, "Al-Himyari's Malta", *The Sunday Times of Malta,* 26 t'Awwissu, 1990; A. Luttrell, "Slaves and captives on Malta: 1053/4 and 1091", *Hyphen* 7 (1992) 2, 99.

8 Charles Dalli, "'Greek,' 'Arab,' and 'Norman' Conquests in the Making of Maltese History", *Storja* (2003-2004) 9.

9 "Għarbi" hawn tfisser "bl-ilsien Għarbi", mhux "ta' nisel Għarbi".

10 Ħa nużaw it-termini "Misilmin" u mhux "Għarab" minħabba l-fatt li l-forzi inkwestjoni kienu jikkonsistu minn persuni ta' oriġni diversi, fosthom saħansitra Persjani mill-Ħurasan (il-Grigal tal-Iran; Leonard Chiarelli, *A History of Muslim Sicily* (Malta: Midsea, 2011) 24).

11 Ħimjarī, *Rawḍ* 520; Brincat, *Malta* 9 (riproduzzjoni tat-test Għarbi) u 11 (traduzzjoni Ingliża ta' Mifsud).

12 "Kemm huwa veru li bnew il-belt ta' Malta, iżjed diffiċli li tgħid, meta tqis li dawn, skont hu [= il-Ħimjari], ġabuha isbaħ minn qabel; forsi ma riedx jgħid li bnewha mis-sisien, imma li għammruha, u sebbħuha. Inkella hemm kontradizzjoni mal-istqarrija tal-bidu, fejn jgħodd il-madina ta' Malta fost l-eqdem bliet" (Charles Dalli, *Iż-Żmien Nofsani Malti* (Malta: Indipendenza, 2002) 32).

13 Dwar dan il-punt ara l-istudji interessanti ħafna ta' Alexander Borg, "Some Maltese toponyms in historical and comparative perspective," *Studia Linguistica et Orientalia Memoriae Haim Blanc Dedicata*. Maħruġ minn Paul Wexler, Alexander Borg, Sasson Somekh (Wiesbaden: Harrassowitz, 1989) 62-85 u Manwel Mifsud, "Maltese Street names", *Sunday Times of Malta* (10 ta' Lulju, 1988) li jikkonċentraw l-aktar fuq it-toponimi, li huma forom aktarx iffissati bejn wieħed u ieħor. Peress li l-Ħimjari mhux qed isemmi l-*madīnah* iżda qed jiddeskriviha, il-kummenti ta' Borg u Mifsud donnhom ma tantx japplikaw għalih.

14 Ibn Khaldūn, *Muqaddimah*, maħruġa minn ʿAbd al-Salām al-Shaddādī (Casablanca: Khizānat Ibn Khaldūn, 2005) 2:60: *kāna min madhhabi l-uwali fī ḥurubihim ḥafru l-khanādiq* ("kien mid-drawwiet tal-antiki fil-gwerer li jħaffru ħniedaq"). https://archive.org/details/moibkh

15 Aḥmad ibn Yūsuf al-Qaramānī, *Kitāb akhbāru l-duwal wa-āthāri l-uwal* (Baghdad: ʿAbbās al-Tabrīzī, 1282 [1865]) 1.

16 David Mallia, "Tracing the remains of the Punic-Roman street pattern in Mdina/Rabat (Malta)". Taħdita ppreżentata fil-konferenza Ariadne 17: Geometric & Historic Urban Tissue (Prague, 2004).

17 Dalli, *Żmien Nofsani* 28.

18 Ħimjarī, *Rawḍ* 520; Brincat, *Malta* 9 (riproduzzjoni tat-test Għarbi) u 11 (traduzzjoni Ingliża ta' Mifsud).

19 Wettinger, "Malta fl-Eqqel taż-Żmien Nofsani" 1; qabbel il-verżjoni Ingliża: "*They demolished the fortress of Malta, and they plundered and stole whatever they were able to take*" ("Malta in the High Middle Ages" 368).

20 Skont id-dizzjunarju standard ta' H. Wehr u J. M. Cohen, *Arabic-English Dictionary. The Hans Wehr Dictionary of Modern Written Arabic. 4th Ed.* (Ithaca, NY: Spoken Language Services, 1993): "to insult, abuse, call names, revile (s.o.), rail (at); to curse (s.o.); to blaspheme, curse, swear" (s.v. *sbb*).

21 Ħimjarī, *Rawḍ* 520; Brincat, *Malta* 9. Dwar dan il-punt ara A. Mayr, "Zur Geschichte der älteren Christlichen Kirche von Malta". *Historisches Jahrbuch* 17 (1896) 486-87. "On the history of the older Christian church of Malta" (trad. Hanna Stöger) *Sixtieth Anniversary of the Malta Historical Society: A Commemoration* (Malta Historical Society, 2010); Luttrell, "Ibn Hauqal and Tenth-century Malta", *Hyphen*

5 (1987) 4: 157-60; A. Barbato, "Conquista e presenza arabo-islamica a Malta", *Annali: rivista del Dipartimento di studi asiatici e del Dipartimento di studi e ricerche su Africa e paesi arabi* 50 (1990) 237; Luttrell, "Slaves" 99; Brincat, *Malta* 16-19; Dalli, *Żmien Nofsani* 28-31; idem, *Malta: The Medieval Millenium* (Malta: Midsea Books, 2006) 58-62; idem, "'Greek', 'Arab', and 'Norman' Conquests" 14-15; Wettinger, "Malta in the High Middle Ages" 369-75.

22 Dalli, *Żmien Nofsani* 31; *Malta* 60-61; Wettinger, "Malta in the High Middle Ages", 373-74, abbażi ta' Alessandra Molinari u Nathaniel Cutajar, "Of Greeks and Arabs and of Feudal Knights: A preliminary archaeological exposure of Malta's perplexing Middle Ages", *Malta Archaeological Review* 3 (1999) 9-20.

23 Qed insejħilhom "skjavi" għax ma nafux jekk kinux ilsiera tal-gwerra, jiġifieri, jekk kinux ilsiera fis-sens storiku tal-kelma. Wettinger, *Slavery in the Islands of Malta and Gozo ca. 1000-1812* (Malta: PEG, 2002) 1.

24 Dalli, *Żmien Nofsani* 31.

25 M'hemmx bżonn infakkar li l-identità tal-iskjavi ilha tiġbed l-attenzjoni minħabba l-fatt li huma setgħu kienu fost l-antenati tal-poplu Malti tal-lum (ara pereżempju Kim Dalli, "Maltese may have been descended from Slavs", *Times of Malta*, 19 ta' Mejju, 2014). Peress li l-identità tal-iskjavi jaf titfa' dawl fuq xi aspetti tal-istorja lingwistika u soċjali, ta' min jipprova jasal sal-qiegħ tal-kwestjoni. Importanti imma nkunu preċiżi dwar liema kwestjoni qed niddiskutu. Fejn tidħol il-kompożizzjoni ġenetika tal-poplu Malti tal-lum, kulma għandna bżonn huma r-riżultati tal-ittestjar tad-DNA (ara Alex E. Felice, "Genetic origin of contemporary Maltese", *Sunday Times of Malta*, 5 t'Awwissu, 2007). L-istudju preżenti imma biħsiebu jagħraf għal xiex kien qed jirreferi l-Ħimjari meta uża l-kelma *għabid:* kwestjoni ta' filoloġija mela, mhux tal-ġenetika (ara Michael Cooperson, "Slavic origins", *Times of Malta*, 31 ta' Mejju, 2014). Barra minn hekk, mingħalija li l-iffokar fuq l-iskjavi xorta waħda żbaljat kif se nispjega fit-tmiem tal-istudju.

26 Ħimjarī, *Rawḍ* 520; Brincat, *Malta* 9-10 (riproduzzjoni tat-test Għarbi) u 11-12 (traduzzjoni Ingliża ta' Mifsud); qabbel Wettinger, "Malta in the High Middle Ages" 378 u "Malta fl-Eqqel taż-Żmien Nofsani" 11.

27 "*Was als der Kern dieser Erzählung erschient, nämlich die Einigung der Gesamter Bevölkerung Maltas, der herrschenden und der beherrschten Klasse, gegen den christlichen Gegner und die infolge davon erfolgte soziale Gleichstellung beiden Teile, scheint vorauszusetzen, daß die ganze Bevölkerung Maltas damals dem muhammedanischen Glauben anhing*" (Mayr, "Zur Geschichte" 493; traduzzjoni Ingliża f'"On the History" 38).

28 Brown, "Byzantine Malta" 85.

29 Wettinger, "The Arabs in Malta", f'*Malta: Studies of its Heritage and History* (Malta: Mid-Med Bank, 1986) 91.

30 Luttrell, "Slaves" 103.

31 Wettinger, "Malta fl-Eqqel taż-Żmien Nofsani". Qabbel Dalli, *Żmien Nofsani* 32, fejn jitkellem dwar l-iskjavi daqslikieku kienu Nsara. Ta' min ifakkar li l-forma korretta tal-kelma "skjavi" hi *għabid* (skont il-fonetika storika tal-Malti) jew *ʿabīd* (skont is-sistema ta' traskrizzjoni mħaddma bl-Ingliż) u mhix *għabida* (forma li tidher *biss* meta l-kelma tkun oġġett dirett definit utilizzat f'kostrutt, u b'hekk ma tintuża qatt bħala forma ta' referenza).

32 Brincat, *Malta* 20; hekk ukoll Dalli, *Żmien Nofsani* 32.

33 Ara pereżempju D. Ayalon, "Mamlūk", *Encyclopaedia of Islam, 2nd Ed*. Maħruġ minn P. Bearman et al. (Leiden: Brill, 1960-2007); qabbel Brincat, *Malta* 23.

34 Wettinger, "Christians and Muslims in Arab Malta", *Sunday Times of Malta*, 2 ta' Mejju, 2010. Fil-pubblikazzjonijiet reċenti tiegħu, Wettinger jirtira l-konklużjoni li ġibed iktar minn kwart ta' seklu ilu, ċoè li l-għabid ma setgħux kienu skjavi militari. Abbażi tal-fatt li l-*għabid* "issieltu bi qlubija kbira biex ireġġgħu lura lill-Biżantini Nsara li niżlu f'xtut ta' Malta" Wettinger jikkonsidra li dawn setgħu kienu "l-merċenarji aktarx suwed li ġew Malta lejn l-1040" mibgħuta mill-ħakkiema Ziridi (Wettinger, "Malta fl-Eqqel taż-Żmien Nofsani" 12-13; "Malta in the High Middle Ages" 377-80; "Għabida [*sic*] and Captivi in Eleventh century Malta", (manuskritt); Chiarelli, *History* 130. Wettinger, "Black African Slaves in Malta", *Mediterranean Seascapes*. Maħruġ minn Simon Mercieca (Malta University Publishers, 2007) 65-81 jittratta fuq perijodu iktar imwaħħar).

35 Wettinger, *Slavery* 1; u *Place-Names of the Maltese Islands ca. 1300-1800* (Malta: PEG, 2000) 565.

36 Ibn Manẓūr (Afrika ta' Fuq, m. 1311 jew 1312), *Lisān al-ʿarab*, s.v. *WṢF*. http://www.baheth.info/

37 Wettinger, "Christians in Muslim Malta", *Sunday Times of Malta* (28 t'April 1990) u "Malta in the High Middle Ages", fejn dwar l-*għabid* jgħid: "*If they were all of African origin, they should surely have left substantial surviving signs of them in the ethnic composition of the Maltese population, which is not the case*" (379). Imma fi "Black African Slaves", jgħid li "*slightly dark-skinned individuals can be found in all sections of the population... though never in a high proportion*" (75). Mid-dehra imma li Wettinger hawn kien qed jitkellem dwar id-dixxendenti ta' Afrikani li ġew Malta wisq wara l-1050.

38 Wettinger, "Malta fl-Eqqel taż-Żmien Nofsani" 12; u "Malta in the High Middle Ages" 379-80; Brincat, *Malta* 24.

39 Abū ʿUbayd al-Bakrī, *Al-Masālik wa l-mamālik* ("It-Toroq u s-saltniet"). Maħruġ minn A.P. Leeuwen u A. Ferré (Carthage: al-Dār al-ʿArabiyyah li l-Kitāb, 1992) 768; u *Description de l'Afrique septentrionale*. Maqluba għall-Franċiż minn Mac Guckin de Slane (Algiers: Imprimerie du gouvernment, 1857). Test Għarbi mitbugħ għal darb'oħra bħala *Al-Mughrib fī dhikr bilād ifrīqiyyah wa l-maghrib* ("Il-Ktieb tal-għaġeb dwar l-Afrika ta' Fuq"). Baghdad: al-Muthannā, [1968?]. Ħarġa riveduta (Paris: Adrien-Maisonneuve, 1965) 93-94 (test Għarbi), 187-88 (traduzzjoni Franċiża). Għat-test oriġinali u t-traduzzjoni Franċiża ara l-appendiċi.

40 Wettinger, *Place-Names of the Maltese Islands*, s.v. Skorba.

41 Joseph Aquilina, *Maltese-English Dictionary* (Valletta: Midsea, 1987) s.v. Skorba; Erin Serracino-Inglott, *Il-Miklem Malti* (Valletta: KKM, 2003) s.v. Skorba.

42 Pereżempju, fis-sena 858, il-belt ta' Nakūr sfat attakkata minn grupp ta' nies imsejħa "Maġus" (Bakrī, *Masālik*, 92). Normalment, il-kelma Għarbija "Maġus" tfisser iż-Żorastrijani tal-Iran. Imma hawn tfisser il-Vikingi (!), abbażi ta' ċertu xebh bejn ir-reliġjon tal-Iranjani u din tal-abitanti tal-Ewropa ta' Fuq (A. Melvinger, "Madjūs", *Encyclopaedia of Islam*).

43 P. B. Golden, "al-Ṣakālibah", (1), *Encyclopaedia of Islam.*

44 Wettinger, "Malta in the High Middle Ages" 374-77.

45 Kim Dalli, "Academics at odds over Slavs slaves theory", *Times of Malta*, 9 ta' Ġunju, 2014.

46 Joseph Busuttil, Stanley Fiorini & Horatio C. R. Vella, *Tristia ex Melitogaudo. Lament in Greek Verse of a XIIth-century Exile on Gozo* (Valletta: Best Print, 2010).

47 Wettinger, "Malta fl-Eqqel taż-Żmien Nofsani" 18.

48 Bħalma jgħidilna l-Professur Wettinger stess: skont il-Professur A. Bonanno, it-test oriġinali Grieg "*refers to Ethopians without any indication of servile status*" (Wettinger, "Malta in the High Middle Ages" 385, nota 33.)

49 Hawn hu l-vers inkwestjoni, kif ġie maqlub għall-Ingliż minn Busuttil, Fiorini, u Vella: "*He* [= il-mexxej, ċoè Ruġġieru] *banished from the country their sheikhs, / With all their households and (their) black slaves, not indeed a few*" (iċċitat minn Wettinger, "Malta in the High Middle Ages" 385).

50 Wettinger, "Malta in the High Middle Ages" 384.

51 Zagklas, wara li jenumera l-ħafna żbalji fit-test Grieg, jagħlaq billi jgħid: "*Aufgrund dieser Fehler ist auch die englische Übersetzung nicht befriedigend, sondern an vielen Stellen unverständlich und unzuverlässig*" (296). Mid-dehra imma, l-iżbalji li jinsabu fil-vers inkwestjoni huma żbalji ta' ortografija biss (ara l-kummenti ta' Zagklas dwar il-paġna 166). Nikolaos Zagklas, Reċensjoni ta' Busuttil et al, *Tristia. Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik* 62 (2012) 294-297.

52 Dalli, "Academics at odds".